

КЕҢЕСБАЙ АЛЛАМБЕРГЕНОВТЫҢ ПРОЗАСЫ

Бекбергенова Мария Досбергеновна

*Ажинияз атындағы НМПИ Қарақалпақ
адебияты кафедрасы доценти, филология
илимлериниң кандидаты*

Нөкис, Қарақалпақстан, Өзбекстан

Аннотация: Бул мақалада белгили қарақалпақ жазыушысы К.Алламбергеновтың прозалық шығармалары талқыға алынған. Атап айтқанда жазыушының гүрриңлери, повестлери, романлары хаққында сөз етиледі. Жазыушылық шеберлик, дәстүр хәм мийраслылық, әдебий хәм типологиялық байланыслар мәселелери үйренілген. Жазыушының шығармаларындағы тематика, көркем образ жасау усылы, дәретпелериниң жанрлық өзгешелиги анализге тартылған. «Жер монологы», «Күшик хәм бала», «Қуслар қайтқан күн» хәм т.б. гүрриңлер, повестьлериндеги тұрмыс шынлығы хәм көркем қыял проблемалары ашып берілген.

Гилт сөзлер: Проза, гүрриң, повесть, роман, образ, характер, тема.

Қарақалпақстан халық жазыушысы К.Алламбергенов «Қыйын өткел», «Дәрбент», «Өмир мәүритлери», «Дәрья тартылған жыллар», «Қуслар қайтқан күн» сыяқлы прозалық топламлардың авторы. 1993-жылы «Дәрья тартылған жыллар» романы ушын Қарақалпақстан Республикасы Бердак атындағы мәмлекетлик сыйлығының лауреаты болған.¹

К.Алламбергеновтың бир қатар повесть, гүрриңлери өзбек, казак, ноғай, орыс тиллеринде басылып шыққан. «Дәрья тартылған жыллар» романы 2003-жылы Туркияда жәрияланған «Қарақалпақ әдебиятының антологиясы»нда түрк тилинде де жарық көрди.

Кеңесбай Аллаамбергенов 1971-жылы өзиниң «Дәслепки бес» гүрриңи менен балалар жазыушысы сыпатында әдебиятқа кирип келди. Бул гүрриң 1972-жылы өзбек тилине аударылып, «Гүлхан» журналында жәрияланды. Жазыушы усы 1970-жыллардан балаларға арнап «Жер монологы», «Бир хасыл ийт еди өзи», «Еки тайыншақ», «Шөлде де суу болады», «Сағыныш», «Мылтық», «Өшпейтуғын от», «Күшик хәм бала», «Ақшамдағы айқас», «Және бәхәр келди», «Сары сыйыр, қасқырлар және кишкене Бердибай хаққында бир ўақья», «Қағаздағы қала», «Саз шерткен бала» сыяқлы бир

¹ Бул портрет Қарақалпақстан халық жазыушылары Ш.Сейтов, И.Қурбанбаевлардың айрым пикирлеринен пайдаланған ҳалда, филология илимлериниң кандидаты Б.Қурбанбаев пенен қаламшерикликте жазылды.

қатар гүрриңлери менен бирге «Қуслар қайтқан күн» повестин республикалық газета бетлерінде дағазалады.

Хәр кимнің өзи таңлаған кәсибине маман болатуғыны сыяқлы, хәр бир қәлем ийесинің де дәретиўшилиқ мийнетинде өзи жақсы көретуғын, өзи терең билетуғын темасы болады.

Тәбият, экология проблемасы К.Алламбергеновтың дәретиўшилиқ көркем мийнетлеринде сол 1970-жыллардан берли-ақ өзи сүйип жырлаған баслы темалардың бирине айланып киятыр. Мәселен, оның қарақалпақ, өзбек тиллеринде жәрияланған «Жер монологы», «Күшиқ хәм бала», «Қуслар қайтқан күн» повесть-гүрриңлери усы тематикаға бағышланған шығармалар.

Жазыўшының «Жер монологы» гүрриңинде инсан хәм тәбият арасындағы курамалы хәм сырлы қатнасықтың нәзик тәрәплери ашып бериледи. Гүрриңдеги Ана-жер (Ақ төбе), Ақ қозы, Хожабай образлары арқалы жазыўшы адам хәм тәбият бирлигинің, уйғынлығының күдиретли күшин көрсетиўге хәрекет еткен.[1.90] Ал, «Күшиқ хәм бала» гүрриңинде болса бул бирликтің бузылыў ақыбетлери, трагедиясы көрсетилген.[1.95]

Гүрриңнің сюжетлик тийкарын курап турған ўақыя әпиўайы: таң қараңғылығында кешегі жеген таяқтың зарпынан сай-сүйегі сырқырап оянған күшиқ өзинің таў-таў үйинди затлардың арасында жатырғанын көреді. Бирақ, ол еле өзинің усы тасланды затлардай ылақтырылып тасланған, адамлардың реҳимсизлигинен, бийпарықлығынан азап шегип атырған тәбият бөлекшесине айланып қалғанлығын сезбейди. Тек ғана бир нәрсе-ол да болса үй ийесинің кешегі жөнсиз урған таяқлары ядынан шығар емес...[1.96]

Кем-кем күшиқ оны да умытып, тасланды затлардың арасында жасаўға көнлигип кетеди. Бирақ, арадан көп өтпей күшиқ өзи күтпеген бахытқа да тап болады. Азанда шелек толы тасландыларды төгип кетип баратырған бала қәпелимде күшикти тор-қақпанға түсирип алады. Бирақ, бул бала бурынғы хожасындай мийримсиз емес екен, күшиқ оның менен сол күннен баслап-ақ досласып кетеди.[1.98]

Тилекке қарсы, күшиктің бул шадлығы да узаққа созылмайды. Күтилмегенде бала да аўырып қайтыс болып қалады... Гүрриң соңында биз «Күшиқ бир түп пута түбинде үшінши хожасын күтер еди» деген сөзлерди ғана оқыймыз.[1.100]

Сырт көзге бұл хеш нәрсе еместей. Бірақ, дыққат қойып, күшик не, бала ким, ол неге өлип кетти, дегендей сораулар қойып оқысаң, автордың айтажақ болған ойының хаслы мәнисин түсинесең. Бундағы күшик-тәбияттың тымсалы болса, адам-оның тууындысы болыуы менен қатар хақыйқый хожасы да. Ал, бала-кристалдай сап тазалықтың, мийирбанлықтың, хақыйқатлықтың символы. Күшиктің биринши хожасы оған, яғный, тәбиятқа хазар келтиреді. Оған бийпарық қатнас жасады. Мине, усы бийпарық қатнастың ақыбети екинши әуладқа-балаға, ол қаншелли мийирбанларша қатнас жасамасын, үлкен кесирин тийгизип атыр... Сол ушын Ана-тәбиятқа ықтыят болыуымыз керек, егер олай болмаған жағдайда тәбият бизден «өш» алары сөзсиз. Күшик- тәбият күткен үшінши әуладтың алдында, мине, усы ўазыйпалар тур.[2.231]

«Қуслар қайтқан күн» повестинде стихиялы түрде тәбияттың қас жауы болып алған браконьер Парахат деген баланың образын жасау арқалы жазыушы инсан хәм тәбияттың өз-ара қатнас мәселесин улыўма халықлық, улыўма инсанийлық, парахатшылықты қорғау мәселеси менен шебер ушластырып билген.

«Қуслар қайтқан күн» повестиниң бас қахарманы Парахат. Ол мектеп оқыушысы. Жақсы оқытуғын бала еди. Алдыңғы қатар оқыушы еди. Бірақ, ол күтилмегенде аўыр иске басын шатып ала қояды. Буған әкесиниң аўырыуға шатылып, үй ишиниң албырап қалыуы себепши болады. Тап усындай аўхалдың үстине танысы Шегир мерген деген бир ашкөз мерген кеуил сорап келип, емге қырғауылдың таза сорпасын ишиўди мәсләхәт етеди. Ашкөз мергенниң бул гәпи Парахатқа хат пенен қәлем болады. Ағам тәуир болып кететуғын болса, ертең-ақ қырғауыл атыуға кетемен деп, Парахат нағыз қас аңшы болып шығады. Ол, хәтте, қурық басып атырған мәкийен қырғауылларды да ата береди. Сөйттип, өзи қоршаған орталықтың, тәбияттың нағыз қастиян душпаны болғанын өзи де сезбей қалады.

Парахаттың ата-анасы баласының хәрекетлерине нарийза болып, оны надурис жолдан қайтарыўдың ғамын ислесе, жасыл қорықшылар Шегир мерген усағанларға қарсы гүрес алып барады. Бир-еки рет Парахатты да қолға түсириўге талпынады. Парахат зордан қашып қутылады. Оны дурис жолға қайтарыў ушын жасыл қорықшы балалар көп жұмыслар ислейди.

Олар Ана тәбиятқа қарсы оқ атқан қуралды жоқ етиў ушын гүреседи. Олардың бул хәрекетлери Парахаттың санасына шешиўши өзгерис

киргизеди. Ол «Адамның өзіннің ойлап тапқан куралы өзине қарсы жумсалса, онда оны өзи жоқ ете алады» деген тұрақлы бір ұғымға келеді.[1.37] Солай етип, бұл повестыте парахатшылықты қорғау идеясы табиатты қорғау ұақыялары мысалында шеберлік пенен ашып бериледи.

Автор бұл идеяны жеткерип беріуде хәр бир деталды саналы ислетеди. Солай етип, курал-жарақтан санасыз түрде пайдаланыу адамзат ушын үлкен апат алып келетуғынын, табиатты қорғау-парахатшылық исинің ажыралмас бир бөлеги екенлигин көрсетеди.

К.Алламбергенов 1970-жылларда балалар әдебиятында усындай шығармалар дәретиу менен бир қатарда үлкенлерге бағышланған проза менен де машқы ете баслады. 1975-1979-жыллар аралығында «Әмиўдәрья» журналы менен «Жас Ленинши» газетасының бетлеринде оның «Ақ басқур», «Шуғла», «Ала сыйыр», «Нурлы шың», «Нәзик нурлар», «Мәўсимсиз неке», «Убыжық», «Ески нама», «Ыза» усаған бир қатар гүрриңлери жарық көрди. Бұл гүрриңлер жазыушы дәретиушилигинің тек ғана сан жағынан байып баратырғанлығын көрсетип қоймастан, шеберлік хәм талапшаңлық дәрежесинің артып, шығармаларында болса психологиялық сүүретлеу ұсылларының тереңлесип атырғанлығын және бир мәртебе тастыйықлады. Мысал ушын оның «Ақ басқур» гүрриңин алып қарайық.

Бұл гүрриңнің идеялық-көркемлик дәрежесинің жоқарылығын «Әмиўдәрья» журналы (1977), «Жаслык» (1978) топламы менен «Өзбекистон адабиёти» (№15, 13-апрель 1984) газетасында, «Жалын» (№6, 1990) журналында өзбек, қазақ тиллеринде, сондай-ақ автордың жеке топламы менен XI класс оқыушылары ушын арналған «Қарақалпақ әдебияты» хрестоматиясында қайта-қайта жарық көриуи менен бир қатарда, Т.Қайыпбергенов, Ш.Сейтов, И.Қурбанбаев, Ә.Атажанов, С.Бахадырова, Қ.Камалов, И.Өтеулиев, К.Қурамбаев усаған жазыушы, илимпазлардың газета-журналларда жәрияланған унамлы пикирлери де дәлийлlep турады.[2.232]

Гүрриң әдебиятымызда кең түрде сүүретленип атырған екінши жер жүзлик урыс хәм оның ақыбетлери ҳаққында. Шығарманың мазмуны тартымлы. Онда фашизмге қарсы урысқа улын атландырып салған Ана өмиринің соңғы демлери сөз етиледі. Перзентинің келешекте үйли-жайлы болыуын, келин түсирип, ақлық сүйиуин ойлаған Ана жақсы нийет пенен басқур тоқыуға кириседи. Жазыушы урыс дәуиринің қыйын шараятында

түнди таңға уластырып басқур тоқып отырған Ана характерин, оның ишки кеширимлерин, психологиясын зор илхам менен сүүретлейди. Гүрринде автор Ананың шийрин әрманларын қахарманлар тилиниң индивидуаллылығында оғада шебер хәм исенимли етип сәўлелендирип бере алған.

Гүрриң соңында Ананың жалғыз улынан басқур пите келген күнлерде «қара қағаз» келеди. Бул хабарды еситкен интизар Ана да бул дүньяны тәрк етеди, бирақ, ол тоқыған үмит жиілері оқыўшының ядында мәңги сақланып қалады. Шығарма оқыўшының жан-дүньясына тәсир етерлик күшли руўх пенен жазылған. Бул гүрриң заманластарымызды урысқа ғәзеп хәм жеккөрийшилик сезимлерине тәрбиялайды.

Балаларға бағышланған шығармаларын таллап өткенде, көрсеткенимиздей, К.Алламбергеновтың үлкен прозаның гүрриңшилигиндеги машқы да табыслы нәтийжелер менен жуўмақланды, автор кең оқыўшылар қәўимине екинши ири көлемли туўындысы «Қыйын өткел» повесть-новелласын усунды.[3.8]

Повесть заманагөй жаслар-студентлер турмысынан алып жазылған. Шығарма қахарманлары онша көп емес. Назар, Ораз, Зульфия, Сапаргүл, Базаргүл... Автор, әне, усы жаслардың студентлик жылларындағы турмысы хәм оқыў жөнелисиндеги жүз берген елеўли бурылыс пайытларын сүүретлеп берген. Шығарма ўақыялар шешиминен басланады. Института оқып атырған Назар исимли жигит тосаттан Сапаргүл деген қыз бенен танысады, жеңилтеклик хәрекетлери менен «өзи қазған орға өзи түсип», ақыры аяғында қызға үйлениўге мәжбүр болады.

Әлбетте, жаңа келин үйге қуўаныш алып келиўи керек еди. Бирақ Айсәнем шешейдиң ошағы басында жүз берген бул хәдийседен я ана, я қоңсы қобалар болып шады-қоррам болмайды. Хәтте, жаңа қосылған жас жубайлардың өзлери де... Буның себеби неде?

Автор повестьти китап оқыўшыларының дыққатын өзине тартатуғын усы қызығарлы ўақыяны сүүретлеўден баслайды. Соң Айсәнем шешейдиң үйинде жүз берген жағдайдың себеплерин, яғный, оның түп дәреклерин баянлаўға өтеди. Бул арқалы биз шығармадағы Назар, Зульфия хәм Оразлардың бир аўылдың жас өспиримлери екенлигин билемиз. Олар бирге оқыған, бирге өсип ержеткен. Хәтте, Назар менен Зульфия арасында мухаббат деп аталатуғын әдиўли бир сезим де пайда болған. Жыллар өтеди.

Тәғдирге қараң, Назар менен Ораз бир оқыў орнына кирип оқыйды, ал Зулфия олардан әлле қайда алыстағы оқыў орнында тәлим алады.

Хақыйқат мухаббаттың күши араның алыслығында сыналады. Бирақ, бундай айралыққа Назар шыдам бере алмайды. Сонлықтан да ол өз мухаббатына опасызлық етип қояды, ақырында бул исиниң жазасын да алады. Жазыўшы Назардың жеке минез-қулқынан келип шыққан турмыс трагедиясы арқалы заманластарымызды мухаббат хәм семья-турмыс мәселелерине жеңил-желпи қарамаслыққа, устамлы, садық, пәк жүрек ийеси болып жетилисиўге шақырады. Повестьте Назар образынан келип шығатуғын тийкарғы жуўмақ усы.

Повестьте Назар образының антиподы сыпатында Ораз образы жаратылған. Ол оқыўда зейинли, турмыста әдеп-икрамлы, былайынша айтқанда идеал адам. Повестьтеги ўақыялардың раўажланыў барысында Ораз өсип-өзгерип барады, жоқары әдеп-икрам пазыйлетлериниң ийеси болып жетилиседі. Ол басқалардың, әсиресе, дослары Назар, Зулфия хәм Базаргүллердиң бахты ушын гүреседі. Ойлап қарасақ, хақыйқаттан да турмыста Назарлар кем, Оразлар көп болғанлығы ушын өмиримиз гөззал хәм абадан.

«Қыйын өткел» повестинде де усы нәрсе айқын сезиледи. Повестьтиң баслы идеясында «арынды жастан сақла» деген сүрен жаңлайды. Бул сүрен, әлбетте, жас өспирим, жаңа жигит болып, жаңа қыз болып киятырған он алты-он жетиниң есерсоқларына айтылған сүрен. Повестьте, мине, усы жаслық өткели-қыйын өткел сўўретленген.

Бул әдебият әдебият болғалы айтылып киятырған гөне тема. Соның менен бирге, мудары жаңа тема. Буның гөнелиги соннан ибарат- қосықта болсын, прозада болсын, қай дәўирде де бул темаға сер салмаған шайыр-жазыўшыны табыў қыйын. Буның тазалығы соннан ибарат-сонша дәўирлерден берли сонша жазыўшы бул темаға өзиниң көз-қарасынан қарайды, мәселени шешеди. Солай етип, хәмме жазыўшыда да «бул қыйын өткел, усиннан майырылсаң, оңбайсаң, аяғыңды аңлап бас», - деген бир сүрен шыққан менен, «хәр ким өзинше жилли болады» дегениндей, айралықлар, алжасыўлар қыйлы-қыйлы болып атады да, қыйын өткелдиң биз билмеген былғасықлы бир жағы ашылып атады.[2.234]

Мәселен, Ш.Айтматовтың «Сәрўи бойлы нигарым»ында прицеп пенен, яғный бала шаға менен жаслықтың асырымынан асырылыў сўўретленсе,

«Қыйын өткел»де оннан бұрынғы дәуірдің трагедиясы сүўретленеди. Бул көпшиликтиң басынан өткен саўда, сонлықтан да повесть оқыўшыны өзине бирден тартады, сонлықтан да ўақыя типик сыпатқа ийе. Бул жас өспиримлердің басынан буннан былайда өте беретуғын саўда, сонлықтан да көтерилип отырған машқала-өмири бар, қунлы мәселе.

Повесть тәсиршең, ықшам етип жазылған. Сонлықтан да оқыўшы оны бир отырғанда оқып шыққысы келеди. Хәдийседен де бетер оқыўшының ядында Назар менен Ораздың образы қалады. Булар бир-бирине усамайтуғын, жеккеленген образлар, бир-бирине қарама-қарсы образлар. Бири жеке басының трагедиясын көтере алмайтуғын, өмирге немқурайлы қарайтуғын Назар болса, бири шынайы дос, адамларды мудамы бахытлы етиўге талпынатуғын, қыйын өткелде дос-яранға қол созыўға тайын турақлы адам- Ораз образы.

Повестьтеги автордың жетискенлиги соннан ибарат - повесть ўақыялары әпиўайыдан қурамалылығы әсте өсип барып, ўақыя шийеленисип, шарықлаўы шоққысына жеткен жерде бирден тынып қалады, деген менен, қулағымызда сол наманың жаңғырығы, кеўлимизде астан-кестен көшкен бултлар...

Бул әдебиятқа жасап атырған киноның тәсири дер едик, бирақ, бул сүўретлеў Мериме кусаған атақлы жазыўшыларда да бұрыннан бар усыл. Усы бар нәрсениң өзине де оқымасақ ерисе алмайсаң. Баянлаўдың бул новелла формасы көпшилик жағдайда утымлы шығады, утымлылығы соннан ибарат-адамның көкирегине жеңил яки аўыр қайғы қалдырып, жақсы тәсиршең сезим пайда етеди, бетинди белдей етип қалдырмайды, оқып болып ойланыўға, өзиңше жуўмақ шығарыўға мәжбүрлейди, эмоцияның күши де усынан ибарат, повестьтиң эмоционал күши де усынан ибарат. Усы нәрседе, темаға садықлықта, атқан оғын нышанаға дәл тийгизе билиўде, алынған эпизодлардың тийкарғы мақсеттиң сферасынан шығып кетпеўинде автор көп жетискенликке ерискен. Сондай-ақ автор повестьте жыйнақлы композиция дүзиўи менен де көзге түседи.

Кеңесбай Алламбергенов роман жанрына усылайынша үлкен таярлық хәм көп көнликпелер менен кирип келди. Оның жоқарыда биз таллап өткен «Қыйын өткел» повесть хәм гүрриңлер топламы усы пикиримиздің гүўасы сыпатында көзге тасланады, яғный, автор туңғыш романы «Дәрбент»ке «Қыйын өткел»лерден өтип, прозаның кең гүзар дәрбентине келди.

Бир айта кететуғын нәрсе - К.Алламбергенов сол дәслепки повесть, гүрриңлеринен баслап-ақ кең тематикалық диапазонға, ири социаллық проблемаларды сөз етиўге, жоқары идеялық-көркемлик сапалылықты ийелеўге умтылды. Жазыўшының алға талпыныўы, дөретиўшилик излениўи оны ири жәмийетлик мәселелерди қозғайтуғын, кең планлы, ҳәр түрли тәғдирдеги қахарманлардың көркем образларын сүүретлеп беретуғын «Дәрбент», «Өмир мәўритлери», халқымыз турмысының рәмзий мағанасы болған «Дәрья тартылған жыллар» романларының дөретилиўине алып келди.

Пайдаланған әдебиятлар:

1. Аллаамбергенов К. Қуслар қайтқан күн. Ташкент. «Ziyo nashr», 2020.
2. Пахратдинов Ә., Аллаамбергенов К., Бекбергенова М. XX әсир қарақалпақ әдебияты тарийхы. Нөкис. «Қарақалпақстан», 2011.
3. Аллаамбергенов К. Мухаббат музалары. Ташкент. «Ziyo nashr», 2020.
4. Qurambaev K. Bekbergenova M. Kórkem ádebiyat hám ilim dárbentiniń úlken darqası. Nókis. NMPI. 2015.
5. Аллаамбергенов К. Дәрбент. Нөкис. «Қарақалпақстан», 1985.
6. Аллаамбергенов К. Өмир мәўритлери. Нөкис. «Қарақалпақстан», 1987.